

Lezing Olterterper Kring, Cursus A, 16 december 2019

Thema: 'Miskotte en het nihilisme – *Als de goden zwijgen* '

Prof. Dr. Joep Dubbink

Inleiding

Vorige week donderdag had ik een afrondende bespreking met een student, die enkele maanden had gewerkt aan een bachelorscriptie met als titel: "Het gesprek in de leegte. Een receptie-historisch onderzoek naar de relevantie van K.H. Miskottes opvattingen omtrent *vierde mens* en Oude Testament in *Als de goden zwijgen*." Alsjeblieft! Dat is nog eens synergie! Sommige mensen zouden zeggen: "Zie je wel: toeval bestaat niet". Maar dan zou Miskotte iets terugzeggen in de trant van: "Kijk, daar heb je nou zo'n vierde mens, die gelooft bijna niks meer maar ondertussen! Maar ik vertel je: toeval bestaat wel degelijk!"

Even terzijde: dit door mij bedachte antwoord van Miskotte is niet helemaal uit de lucht gegrepen. We weten dat hij zo over toeval dacht uit *Het gewone leven*, over het boekje Ruth. Daar komt Ruth 'bij geval' op de akker van Boaz terecht, en naar aanleiding van de bijbellezers die overal de hand van God in willen zien zegt Miskotte dan (vrij geciteerd): alleen als er toeval bestaat, is het mogelijk dat er ook af en toe dingen *niet toevallig* gebeuren...

Zo rollen we er meteen middenin.

Ik heb u een paar pagina's Miskotte te lezen gegeven, daar gaan we straks mee bezig. Ik hoop dat u dat een beetje is bevallen. Miskotte is niet makkelijk, zijn boek is ruim 60 jaar oud maar hij is volgens mij nooit makkelijk te lezen geweest, ook in 1956 (toen het boek uitkwam) was het archaïserend, barok Nederlands. In mijn studietijd was *Als de goden zwijgen* moeilijk verkrijgbaar, het Verzameld Werk was nog niet uit en antiquarisch was het werk schaars. Er was wel een Duitse vertaling, die las ik dus het eerst. Lastig, maar eerlijk, het Nederlands is soms nog moeilijker. Miskotte maakt het zijn lezers niet makkelijk, en door zijn schrijfstijl heeft hij het zichzelf ook niet makkelijk gemaakt om in de theologische wereld voor vol te worden aangezien.

Miskotte

U bent inmiddels door twee eerdere lezingen behoorlijk ingewijd in Miskotte. Ik begrijp dat vooral *Edda en Thora* hier aandacht heeft gehad, en dat is ook belangrijk, net zoals *Als de goden zwijgen*. Als hoogleraar systematische theologie (dogmatiek/ethiek) in Leiden had Miskotte natuurlijk een eigen dogmatiek moeten schrijven. Dat deed hij niet (misschien vanwege Barth?) maar misschien ook zag hij in: dat was niet zijn stiel. Hij was daarvoor een te associatief, denker, geen *pur sang* dogmaticus of exegeet. Het meest op een geloofsleer lijkt nog *Bijbels ABC* over de bijbelse grondwoorden. Maar *Edda en Thora* en *Als de goden zwijgen* zie ik samen, als een tweeluik, als zijn hoofdwerk. Beide hebben een duidelijk front: het ene tegen het opkomend heidendom, het nationalisme, fascisme; het andere tegen het nihilisme.

Miskotte schrijft al in *Bijbels ABC* – zijn mini-dogmatiekje, in de oorlogstijd geschreven ten behoeve van de mensen die op bijbelkringen en volwassenencatechese afkwamen – over atheïsme en nihilisme. Hij vindt de atheïst beklagenswaardig, hij vindt dat 'ie een vergissing begaat, 'slachtoffer is van verwarring' (*Bijbels ABC* blz. 61) maar hij voelt in wezen diep met hem / haar mee. Wie eerlijk is, zegt hij, heeft precies dezelfde vragen en bezwaren. Dat

werkt hij verder uit in *Als de goden zwijgen* en kenmerkend is zijn volstrekte solidariteit met de mens die zich verzet tegen het geloof dat hem wordt verkondigd. Ik kom daar nog op terug.

Nu is er met dat boek *Als de goden zwijgen* nog iets aan de hand: de ondertitel, 'Over de zin van het oude testament'. Die heeft school gemaakt, en nog meer de term die in het boek voorkomt, het 'tegoed' van het oude testament. U weet vast dat dat een *bon mot* in de Nederlandse theologie is geworden. Of Miskotte nu de *oorzaak* is geweest, dat in de Nederlandse theologie het oude testament nadrukkelijker zijn eigen plaats krijgt of opeist, of dat hij deel is van een beweging die er ook zonder hem geweest zou zijn? Hij is in elk geval niet de enige – denk aan Van Ruler, ongeveer een tijdgenoot, voor wie dat op een andere manier ook zo was.

Mijn eerdergenoemde student – laat ik zijn naam niet ongenoemd laten, Arnold Dekker – heeft onderzoek gedaan naar de doorwerking van Miskotte. Want het opvallende is dat Miskotte in de breedte van de theologie genoemd wordt als inspiratiebron. Theologen van diverse pluimage beroepen zich op hem, en refereren nog steeds aan zijn werk. Dat geldt vooral voor die twee aspecten, zijn oproep tot herwaardering van het Oude Testament, en voor zijn worsteling met het nihilisme.

Als je Miskotte theologisch wilt plaatsen, dan vind ik drie hoofdlijnen: zijn veel meer-dan-gewone aandacht voor Joodse antieke *en* moderne denkers, Joodse filosofie (Buber, Rosenzweig, Rosenstock-Huessy); zijn gegrepen-zijn door de grote Zwitserse kerkvader Karl Barth.¹ Maar de derde 'poot' is dan zeker: in contact met zijn tijd, cultuur, literatuur, filosofie en met het 'gewone leven'.

Er zijn veel anekdotes over Miskotte overgeleverd. Eén ervan komt van zijn collega Buskes, die in of kort na de oorlog op huisbezoek was bij een Amsterdamse volkswrouw, en ontdekte dat zij zo graag bij Miskotte naar de kerk ging – Miskotte was toen in Amsterdam-Zuid werkzaam, vooral onder intellectuelen aan de rand van de kerk, dus zij behoorde niet bepaald tot Miskotte's doelgroep.²

Dus Buskes keek de vrouw wat verbaasd aan, en zei: "Maar begrijpt u hem dan wel?" "Nee", zei ze, "meestal niet, maar ik heb het idee dat hij *mij* begrijpt". Dat is, in alle eenvoud, een hele diepe, en nu maak ik het bruggetje naar de vierde mens: Miskotte kent de mens, doorgrondt de mens, weet wat haar, hem, ten diepste bezielt. Hij kent de cultuur en weet wat er in zijn tijd speelt in literatuur, toneel, de media (toen nog vooral kranten en tijdschriften, in mindere mate radio en tv). Hij voelde 'de tijdgeest' aan en ging daarmee in debat, zonder zich erdoor te laten inpalmen.

Als de goden zwijgen

We gaan naar *Als de goden zwijgen*. Een boek met meerdere oogmerken: meer ruimte voor het oude testament in kerk en theologie, maar ook de strijd met het nihilisme. Is het dus een bijbelse theologie of een cultuurfilosofisch essay? Beide, en dat niet los van elkaar. Want die

¹ Zonder hem geheel te volgen; hij probeerde weleens invloed *op* Barth uit te oefenen door hem bekend te maken met Joodse denkers; zonder resultaat, niet eens één vermelding in het register van de KD

² Miskotte's inaugurele rede, over de 'Eenvoud Gods', heeft wel schertsend als ondertitel meegekregen: 'en de gecompliceerdheid van Miskotte'.

twee grote thema's, OT en nihilisme, die zijn voor zijn beleving verbonden. Hij gebruikt dus het ene ten dienste van het andere. Hij ontdekt dat hij in het oude testament veel meer munitie vindt, argumenten om te gebruiken in die strijd tegen het nihilisme, dan in het nieuwe. Laten we er maar in duiken.

Nihilisme

Het boek zet in met een 'kleine tijdspeigel' en die heeft als ondertitel 'de vierde mens.' Vraagt meteen al veel van de lezer. De uitdrukking *vierde mens* is niet van Miskotte zelf maar van cultuurfilosoof Alfred Weber (de broer van Max). Diens theorie gaat over ontwikkelingsfasen der mensheid, daar is altijd geweldig veel over te doen en daar kun je uren over welles-nietesen, gaan we niet doen, we nemen even zijn schema over: de 'derde mens' is de (westerse) cultuurmens zoals die opkwam sinds het Hellenisme: humanistisch, beïnvloed door Griekse filosofie en christelijke cultuur, de mens die Middeleeuwen, Reformatie en Verlichting heeft geabsorbeerd. Maar die is nu aan z'n eind, die wordt afgelost door de 'vierde mens': de nihilist. Het begin is indrukwekkend: u hebt het kunnen lezen in Miskotte's eigen woorden *Fragment blz. 10-11*. Begrepen?

Moeilijke taal! Ik praat er iets omheen. De vierde mens is los van zijn wortels, en het is de vraag of die wortels ooit zo diep gezeten hebben. Blijkbaar is 'god' voor hem altijd al vervangbaar geweest, een soort spel, nooit zo helemaal serieus. Openlijk atheïsme kennen we pas in de laatste paar eeuwen, maar heimelijk en praktisch atheïsme is er altijd geweest (Psalm 14, "De dwaas zegt in zijn hart 'er is geen god'"). Een paar punten zijn daarbij belangrijk:

- Als Miskotte het heeft over nihilisme en vierde mens, dan gaat dat niet over 'de anderen', dan gaat dat niet over de buitenkerkelijken, de zich seculariserende samenleving, dan *gaat het over ons*. Miskotte kan zelfs zeggen: *het gaat over mij*. In het vervolg reageert hij op de kritiek, dat de kerk 'niet toegerust' zou zijn om het gesprek met die vierde mens aan te gaan. Onzin, zegt hij: we zijn het zelf! Dat is heel belangrijk, anders wordt het een etiket om anderen mee te labelen. Toch wordt dit vaak verkeerd begrepen. Net zoals wanneer Barth negatief is over 'religie' als het 'menselijk gedoe om met god(en) bezig te zijn', en dat de mensen dan denken dat hij het over de niet-christelijke godsdiensten heeft. Dat ook, maar hij sluit het christelijk geloof zeker niet uit!
- Het gaat niet om cultuurpessimisme, doemdenken, klagen over het verval van cultuur en godsdienst. Om het te actualiseren: ik geloof dat het een wezenlijk andere cultuurkritiek is dan die van bijvoorbeeld Thierry Baudet. Baudet probeert voluit die derde mens te zijn of te worden, die cultuurmens, dus eigenlijk terug. Miskotte zie ik verder gaan, in discussie met die vierde mens op weg naar iets nieuws.
- Waar Baudet wat koketteert met godsdienst ("natuurlijk zonder de metafysische inhoud" zegt hij er dan bij) daar is Miskotte heel kritisch op 'religie': dat is bij hem zelfs ronduit negatief, net als bij Barth. Het gaat hem om wat er wezenlijk gebeurt in het nihilisme: dat de mens helemaal nergens meer op aanspreekbaar is. Later gaan we dat 'Postmodern' noemen, eclecticisch: ik kies uit het scala van mogelijkheden wat bij mij past.
- Wat ik nu zo fascinerend vind is de vraag: Klopt dit beeld voor zijn tijd? De vijftiger jaren, als ik erover lees, de verhalen hoor van ouderen die in die tijd jong waren (mijn ouders bijvoorbeeld) dan hoor ik juist over nieuw elan! Met name de hervormde kerk stelde toen weer echt iets voor, er is sprake van opbloeiend kerkelijk leven, kerkelijke jeugdbewegingen die floreren, de kerk is betrokken op de samenleving en de oecumene,

en is apostolair ingesteld ('missionair' zouden we nu zeggen). Waarom was Miskotte dan zo somber en zo negatief? Het is net alsof zijn woorden voor ons nu veel actueler zijn dan destijds. Zou hij hebben aan gevoeld dat dat enthousiasme maar een tijdelijk opleving was, zou hij met zijn voelhorens in de filosofie van zijn dagen, met name in het existentialisme, iets voorvoeld hebben van het losslaan van de wortels en de diepingrijpende secularisatie die eraan zat te komen? Ik aarzel niet om hem in dit opzicht profetisch te noemen.

Echt en onecht nihilisme

Nu gaat Miskotte het altijd nog weer wat moeilijker maken. Hij gaat onderscheiden tussen echt en onecht nihilisme. Het 'echte nihilisme', dat is de overtuiging, dat wij als mensen aan onszelf zijn overgeleverd. Dat er geen andere stem is dan de menselijke stem, geen openbaring, geen zin of doel van de geschiedenis, geen andere waarden dan de subjectieve die ik mezelf aanpraat. Die echte nihilist, die erkent eigenlijk maar één waarheid, en dat is, dat er geen waarheid is. Dat er uiteindelijk alleen maar het menselijk subject is: ik, en mijn oordeel, mijn visie, mijn waarden. Dat 'nihilisme' noemen, dat is meer dan een waarneming, dat impliceert een oordeel, maar daar is Miskotte niet bang voor. En als je die beschrijving zo leest, dan komt er eigenlijk maar één denker naar voren die dat consequent heeft dóórgedacht: Friedrich Nietzsche. Op het terrein van Nietzsche ben ik allesbehalve een deskundige, maar één ding weet ik wel: de 'filosoof met de hamer' denkt inderdaad God en de dood van God tot het einde door, en *doorziet de dramatiek ervan*. Hij doet er niet luchtig over, laat staan zelfgenoegzaam. Hij erkent dat het hem en veel tijdgenoten niet meer mogelijk is te geloven. 'God is dood en wij hebben hem gedood'...

Miskotte stelt ergens: je kunt alleen maar slachtoffer of overwinnaar van het nihilisme zijn. Je kunt er niet neutraal tegenover staan: je verwerpt het, óf je erkent het. Maar het verwerpen is nog niet zo makkelijk, want het uitgangspunt is zo logisch, het is eigenlijk het consequent doordenken van Descartes: 'Ik denk, dus ik ben'. Ik begin bij mezelf, en uiteindelijk is er niet meer dan ik als subject dat de relaties tot al het andere bepaalt.

De grote stelling van Miskotte is: een *levensbeschouwing* biedt geen veilig heenkomen tegen het nihilisme. Dat is ons uit handen gevallen, alle systemen gaan kapot aan de filosofische hamer van Nietzsche. Ook de religie faalt: de religie als dat wat uit het menselijk gemoed, gevoel, ervaring opkomt, redt het niet tegen het nihilisme. Het enige wat ons kan redden is, als *God zelf spreekt*.

In Miskotte's eigen woorden:

'Het echte nihilisme, dat sommigen of velen krachtens hun waarachtigheid bedreigt, is nergens zo radicaal overbodig gemaakt, als waar de Schrift spreken mag in haar eigen categorieën, krachtens haar eigen orde en hiërarchie, waarbij het Woord dáárin goddelijk is, dat het zichzelf is en zichzelf stelt als het *bijzondere* en niet als het algemene, als heilsmacht en niet, als almacht, als 'melek' en niet als 'Gehäuse', als 'één' en 'énig' en het nauwkeurig tegendeel van wat als zijn of gebeuren ons toegankelijk schijnt. Niets maakt de Schrift en met name het Oude Testament zo brandend actueel als de stille en besliste, de liefdevolle en geweldige NAAM, niets kan voor de intellectueel-gekwelden zulk een bevrijding betekenen als het einde der

religie, dat door de theofanie van Jhvh wordt ingeluid; het moet duidelijk worden, wanneer de goden en ook de god, die wij vanuit het autonoom denken hebben gemaakt, een neerdrukkend en vernietigend zwijgen oefenen, dat zij altijd zwijgende zijn geweest en steeds tot het atheïsme drijven zullen, tot de totale zinsvervreemding, levensontleding en 'Gods'-verduistering.' [blz. 24-25]

'Melek', Hebreeuws voor 'koning', staat voor de concrete heerschappij van God; en met 'Gehäuse' bedoelt Miskotte blijkbaar alle filosofische systemen waarop je je kunt terugtrekken. Dat is het allemaal niet. Met woorden van Barnard: 'Tot ondergang zijn wij gedoemd / tenzij Hij ons bij name noemt.'

Onecht nihilisme

Nu is er ook onecht nihilisme, zegt Miskotte. En dat is het nihilisme dat er niet zo serieus uitziet, en ook niet zo ernstig lijkt. Het is het nihilisme van het huiselijke soort: dat het *betreurt* dat er geen god is, dat het telkens niet kan laten toch met hem te twisten, hem ten tonele te voeren. Dat zich haast om te bevestigen dat men toch wel degelijk ergens waarde aan hecht, dat toch niet buiten religieuze termen kan om onze levenstoestand aan te duiden. Dát nihilisme, het onechte, is veel gewoner ook onder gewone mensen. En – en nu komt het, Miskotte maakt het altijd nog weer lastiger – dat onechte nihilisme *is eigenlijk het echte*. Dát onechte (maar dus echte) nihilisme komen we tegen onder elkaar en in onszelf, daar moeten we tegenaan. *Dat* gaat Miskotte in dit boek doen. En daarvoor heeft hij Tenakh nodig!

De goden zwijgen, maar JHWH spreekt

En nu gaan de twee thema's van dit boek op elkaar inwerken. Miskotte wil namelijk laten zien, hoe God zich laat kennen in het oude testament, en dat daar een 'tegoed' inzit dat een mogelijk antwoord geeft op de uitdaging van het nihilisme.

Als je OT en NT op elkaar zou leggen, dan past dat niet. Dan zouden er aan beide kanten stukken overschieten, zegt hij. Het *tekort* van het OT (en het dus het overschot, het tegoed van het NT) is (*vanuit zijn perspectief, een christelijk vijftiger-jaren perspectief*) duidelijk, en daar windt Miskotte ook geen doekjes om.

'Wij vinden in het Oude Testament een *'tekort'*; ... Er zijn vele profeten, vele ceremoniën, vele symbolen; hun heenwijzende kracht is geremd, hun licht is versluisd...³ ... *Geen profeet kon zich 'het Woord' noemen; geen 'knecht Gods' droeg het laatste geheim van God in zich.'* [blz. 142, curs. van mij]

Welnu, zegt hij, daar zijn boeken genoeg over geschreven. Maar het oude testament heeft óók een tegoed: en daar wil hij aandacht voor. In de 'rand van gedachten' die hij opmerkt in dat tegoed ziet hij evenzovele argumenten voor de strijd met het nihilisme. Hij noemt hier vier deelgebieden: de *scepsis*, de *opstand*, de *erotiek* en de *politiek*, 'themata die in het Nieuwe Testament nauwelijks meespreken' [blz. 143]. Scepsis, dan moeten we denken aan

³ Volledig citaat: "... De verschillende vormen van het 'berith' [verbond, JD] tonen hun eenheid en de grond van hun eenheid niet klaar. Spanningen tussen cultus en ethos, tussen het nationale en universele bestaan niet alleen in de volksreligie maar ook in de schrift als getuigenis. De heiligheid is weliswaar een aspect der nabijheid, maar de nabijheid schijnt zich naar willekeur te, onttrekken. De liefde Gods wordt overvloedig geleerd, al is het zelden met dit Woord; de vrijmacht Gods overschaduwde deze echter in verschillende opzichten."

Prediker, die het helemaal gehad heeft met de grote woorden van Thora en Profeten: 'het is allemaal zo onuitsprekelijk vermoeiend'. Opstand, dat is Job, protest tegen een verkeerde wereld waarin de onschuldige het volkomen onterecht voor zijn kiezen krijgt. Erotiek, dan moet je zijn bij Hooglied maar ook nog wel op andere plekken, waar de aardse en lichamelijke liefde gevierd wordt, en positief gewaardeerd. En de politiek, dan gaat het om de profeten, maar ook om boeken als Exodus en Deuteronomium, die nadrukkelijk bezig zijn met de inrichting van de samenleving; in het NT veel minder, daar vanuit minderheidspositie zonder macht.

Misschien denkt u: is dat alles? Bestaat het tegoed van het OT uit een lijstje onderwerpen die in het NT wat minder aan bod komen? Nee, er is meer. Naast een aantal levensgebieden die in het NT onderbelicht blijven, zijn er bovenal twee elementen die in het OT nadrukkelijk naar voren komen en waarvoor in het NT niet zoveel aandacht is, omdat ze *verondersteld* zijn. Dat komt verderop in zijn boek:

1. **De NAAM.** De naam van God. Het concrete van de NAAM gaat vooraf aan alle algemene spreken over God. Ik denk dat dit één van de zaken is geweest die hij echt aan een generatie of twee aan theologen en anderen heeft geleerd, ik heb het tenminste met de paplepel binnengekregen – om steeds weer te constateren dat het tegen je natuurlijke neiging in gaat: wij beginnen bij 'God', wij weten al van alles over Hem, we vullen dat in met almacht, alwetendheid, eeuwigheid, onzienlijkheid, al die 'al'- en 'on'-begrippen: maar zo pakken we de God van Israël religieus in. Bijbels, oudtestamentisch geloven, begint bij de unieke Naam, de onvertaalbare NAAM JHWH. Concreet.
2. Die Naam **maakt overal geschiedenis**. In het bijbelse Israël krijgt dat concrete vorm in menselijke instituties met hun gebreken: de tempel en de cultus, het koningschap, de profetie, de wijsheid. Niet in ideeën of principes maar in concrete daden van bevrijding komt Gods heil tot ons. Dat heeft te maken met Gods 'neerdaling' naar mensen toe: hij is niet te groot om ons ook in de menselijke instellingen nabij te zijn, ook waar die onvolmaakt zijn.

Alleen waar we erkennen – zegt Miskotte – dat God *sprekt* en *handelt*, daar kunnen we aan de dreiging van het nihilisme voorbij.

Receptie

Wat heeft dit nu gedaan, uitgehaald? Nu ga ik uiteraard de scriptie van Arnold Dekker plunderen. Het grappige is, dat je daarin toch wel weer ziet dat elke theoloog Miskotte vanuit zijn eigen invalshoek leest, en opneemt wat hij kan gebruiken. Opvallend bijvoorbeeld is Erik Borgman, die Miskotte vrij kritisch benadert. Daarbij moet je bedenken dat het al opmerkelijk is dat een RK theoloog Miskotte überhaupt oppakt. Hij vindt er veel goeds, maar is kritisch. Hij vindt dat Miskotte te veel generaliseert, over *de* Joodse benadering spreekt; er is veel meer variatie. En hij is het niet eens met Miskotte's opmerking dat de vierde mens *de* eigenlijke mens zou zijn, dus dat dit verzet tegen het Woord en de Naam altijd al in de mens heeft gezeten: dan misken je dat in de moderniteit echt iets nieuws gebeurt. Ik ben dat met Borgman eens, al denk ik dat het voornamelijk ligt aan onduidelijkheid aan de kant van Miskotte. Hij zegt inderdaad 'zo was de mens altijd', maar hij laat toch ook het nieuwe van die nihilistische mens duidelijk zien. Heel positief is Borgman dan weer over Miskotte, waar

deze de nihilist niet wil genezen, uit zijn nihilisme wil trekken, maar daarbinnen wil aanspreken. 'Juist de kale plekken moeten serieus genomen worden, omdat we daar sporen van God kunnen vinden'. Miskotte had dat misschien niet zo gezegd, maar het klopt wel. Andere, protestantse, theologen waarderen Miskotte om zijn serieus nemen van de mens, de aanvechtingen waarin deze leeft, en van het gewone aardse leven. Sommige meer traditionele vinden het geweldig dat Miskotte naast de ongelovige gaat staan en begrip toont – wat voor mij nou niet zó spectaculair is. Een enkele slechts (Zuurmond) onderkent de combinatie van de zin van het OT voor de strijd tegen nihilisme, ook wel cynisme genoemd. Dit onderzoek vul ik aan met bladeren in een paar standaard-dogmatieken. In *Christelijk geloof* van Berkhof krijgt Miskotte een alinea (blz. 265-266), en valt die term 'tegoed', maar dat lijkt obligaats: je kon in 1974 niet om hem heen, maar er wordt niet echt iets met hem gedaan. Veertig jaar later krijgt Miskotte in de *Christelijke dogmatiek* van Gijsbert van den Brink en Kees van der Kooi Miskotte veel meer aandacht, en daar vinden we iets van verbinding tussen de strijd met het nihilisme (blz. 63), het tegoed van het OT (blz. 337), en dat komt samen bij de eschatologie: naarmate de verwachting uitblijft wordt het gewone leven en dus het tegoed van het OT belangrijker (blz. 651).

Toch vraag je je af, hoe diep die positieve waardering voor Miskotte zit. Bijna alle christelijke dogmatiek is zo vanuit Jezus Christus gedacht, dat een dwars geluid vanuit het oude testament niet goed past. Het is geen kwestie van niet willen, maar misschien eerder niet kunnen. Nu moeten we niet vergeten dat Miskotte óók sterk christocentrisch denkt! Maar hij geeft Tenakh binnen de christelijke theologie toch een heel andere plek, en laat de vragen van het jodendom binnenkomen op een manier waarop andere theologen dat schijnbaar niet durven.

Heiden, Jood en Christen

Ik breng dat nog een keer op formule met de driedeling die je vaak bij Miskotte tegenkomt: heidendom/jodendom/christendom. Het is de titel geworden van een alweer wat oudere studie van Gerrit de Kruijff, *Heiden, Jood en Christen*. Een bruikbaar model maar er kleven risico's aan (denk aan Borgman en zijn waarschuwing voor generalisaties). Miskotte bedoelt er iets heel anders mee dan de godsdienstgeschiedenis, christendom is niet de kerk, jodendom niet de synagoge, heidendom de niet-gelovigen! Hij bedoelt die drie termen als drie *geesteshoudingen*.

1. De heiden is de mens in zijn natuurlijke bestaan: pantheïst, god is het al, het al is god. De heiden vereert het bestaande, bejubelt het. De heiden leeft in de mythe: de geschiedenis is direct gelijk aan het handelen van de goden. Het recht is het recht van de sterkste, de mens in zijn hoogste gestalte is de held, die het leven voluit leeft, zijn doel nastreeft en ofwel bereikt of als tragische held met roem beladen sneuvelt. De uitwassen van het heidendom zie je in nazisme en in elke extreme vorm van godsdienst. *Miskotte kent de heiden in zichzelf*: hij kon helemaal 'high' worden van een boom, en kon zich goed voorstellen dat hij daarvoor neer zou knielen... Overall waar we ons beroepen op 'natuurrecht', op de 'natuurlijke' gang van zaken (mannen versus vrouwen en zo) vind je heidendom.
2. De 'joodse' levenshouding is radicaal anders. Niet het recht van de natuur, maar van de wet, de Thora. De ethiek gaat in tegen de natuurlijke gang van zaken, beschermt de zwakke, beteugelt de sterke. De ware mens is niet de held, maar de rechtvaardige. En de

mens is verantwoordelijk voor de vorming van zijn wereld. Die mens heeft God nodig, om zich te laten roepen, maar evenzeer heeft God hem, die mens nodig (correlatie! Daarover moet het de avond met Chris Doude van Troostwijk zijn gegaan). Miskotte ziet dit dwars door religies heen lopen: hij noemt Immanuel Kant's filosofie typisch 'Joods' van structuur, vanwege de grote nadruk op de verantwoordelijkheid van de mens. En hij kan de Jood Spinoza een 'heidense' denkwijze verwijten, als die god en natuur gelijkstelt.

3. Nu is de vraag: is er een derde mogelijk? Want het eerste model, heidendom, loopt het risico van fatalisme, maar het tweede, 'Jodendom', het risico zich te vertillen: 'titanisch humanisme' noemt Miskotte dat ergens. Is er een derde, 'christelijke', visie mogelijk? Niet zomaar de Jezus-verering van de kerk. Miskotte denkt dat het kan. Hij denkt zelfs, dat het OT er al de openingen voor biedt: een geloof dat het *niet* allemaal van ons afhangt – terwijl we toch wel degelijk ook verantwoordelijk blijven.

Hij formuleert een vraag aan het Jodendom: heel dapper want dat durven we eigenlijk niet meer, we *leren* immers alleen maar van de synagoge – en daar is ook veel te leren! De vraag van de kerk aan het Jodendom: is er werkelijk alleen maar opdracht, wet, moeten, *of is er ook iets geschied*, dat niet van ons afhangt? Verzoening die geschied *is*, een beslissing die gevallen *is*?

Maar: er is ook een vraag – en die heeft Miskotte weer helemaal op de kaart gezet – vanuit het Jodendom naar de kerk. Het nieuwe testament is zo vol van de *vervulling* van de beloften, in Christus, dat er te weinig ruimte blijft voor het 'nog niet': en dat werpt de synagoge dan ook de kerk voor de voeten: waar is die verlost wereld dan?

'.. daarom vraagt de synagoge: in welke zin is de wereld verlost? En is dat zogeheten magische wonder de vervulling van dat wat de profeten geschouwd hebben? Hoor, hoe in deze vraag het onbehagen van de 'derde mens' weerklinkt – en dat van de 'vierde', voor zover die überhaupt nog naar zo'n het hart diep rakende boodschap zou willen luisteren.' [NB niet in de Nederlandse tekst; zie blz. 313 Duitse uitgave, vert. JD; vermoedelijk wel in het Verzameld Werk]

Miskotte bedoelt: aan die vragen zijn christenen voorbijgegaan. *Theologisch*, zegt hij, is er wel een antwoord, want er is verschil tussen verzoening en verlossing; maar de kerk heeft zelf dat misverstand laten bestaan door veel te veel te jubelen over het 'reeds' van de verlossing, en veel te weinig ruimte te maken voor de schepping in barensnood, die nog niets van die verlossing merkt.

Hoe nu verder

Natuurlijk, Miskotte blijft een theoloog van ruim een halve eeuw terug, en hoe profetisch hij ook was, we kunnen niet simpelweg herhalen wat hij zei. Maar welke kant moeten we dan op?

Wat het OT betreft: sommigen menen dat we te veel met Tenakh bezig zijn geweest, ons zicht op de eigen christelijke identiteit verloren zijn, en daar te weinig trots op zijn – luister hoe precies dezelfde issues aan bod zijn als in de hele maatschappij. Pleidooien voor herwaardering van Marcion, en het 'achterstellen' van het OT als Heilige Schrift (N. Slenczka,

maar ook onze eigen Carel ter Linden!)⁴ Ik geloof dat niet: Miskotte is nog niet uitgepraat, we hebben hem nog niet goed genoeg gehoord. De slinger zwaait te vroeg weer terug.

Er moet wel iets gebeuren. We kunnen *Als de goden zwijgen* niet zomaar gaan herhalen, en niet alleen omdat het voor een nieuwe generatie zo goed als onleesbaar is – er is dringend een *Miskotte in Gewone Taal* nodig... Maar ook zijn we een halve eeuw later gevoeliger geworden voor ontsporingen, voor het geweld, voor de schokkende vrouwenbeelden, voor teksten die soms niet inclusief maar exclusief lijken te zijn, voor een heleboel waar lezers aanstoot aan nemen – en dan weet ik wel dat het Woord ook ergernis en aanstoot *wil* oproepen, maar er is ook een ergernis die niet productief is, die mensen zich doet afsluit en hun oren doet sluiten. Dat kan niet de bedoeling zijn, en daarvoor heeft Miskotte in zijn enthousiasme geen antenne. Het problematische van het OT blijft onderbelicht.

En het nihilisme, of cynisme? Ik denk dat Miskotte daar een heleboel goed gezien heeft, onder andere, de prioriteit van de NAAM boven alle denken en spreken over *een* god, vanuit ratio of gevoel of traditie. Dat wat in ons eigen hart opkomt, dat gaat ons niet redden.

Maar dat verhaal over die NAAM, dat is toch ook door iemand opgeschreven, toch ook in iemands hart opgekomen? Ja, daar is de cirkel rond. Daar spreekt de cynicus, nihilist, de vierde mens en ook in mij resoneert er dan wat. Maar ik geef me er niet aan gewonnen, ik ga voor dit verhaal van een Stem die spreekt, een Naam die geschiedenis maakt. Hoe moeilijk het ook is, om het unieke van die Naam over het voetlicht te krijgen, hoe vaak die Ene ook op één hoop gegooid wordt met al wat zich nog meer als goden opwerpt. Misschien is dat de hoofdvraag voor de discussie straks: hoe we dat duidelijk maken, dat hier structureel anders over God gesproken wordt.

Joep Dubbink

⁴ Zie Bert Jan Lietaert Peerbolte, 'De geest van Marcion. Nieuwe discussies over schepping en de canon', in *Tijdschrift voor Theologie* 56/3 (2016), 263-279, tegen de Duitse theoloog N. Slenczka en Carel ter Linden in *Wat doe ik hier in Godnaam? Een zoektocht*. Amsterdam 2013, 57. Marcion is de tweede-eeuwse theoloog die als eerste het hele OT in de kerk wilde afschaffen, en de Schepper-God niet als de Vader van Jezus Christus zag.